

Arbeidersgezinnen en industrialisatie: ontwikkelingen in Nederland 1880-1918

Ali de Regt

Inleiding

Kritiek op en twijfels over het gezin als meest wenselijke vorm van samenleven zijn niet specifiek voor deze tijd. Zo leefden rond de eeuwwisseling in socialistische kringen uitgesproken idealen en verwachtingen omtrent de toekomstige opheffing van het gezin, speciaal het arbeidersgezin. Gezinsarbeid zou worden afgeschaft ten gunste van beroepsarbeid, gezinstaken zouden worden overgenomen door organen van de gemeenschap. De omwenteling die een einde zou maken aan de kapitalistische maatschappij, zou tevens het einde betekenen van een van de centrale instituties van die maatschappij en voeren naar "den hoogereren vorm van samenleving, die het gezin vervangt" (1).

Deze verwachtingen zijn niet uitgekomen. Sociologen die zich later met de ontwikkeling van het gezin bezighielden, signaleerden geen vergemeenschappelijking van gezinstaken, laat staan opheffing van het gezin, maar integendeel "verburgerlijking" en "gezinsindividualisering" (2). Ze constateerden, dat de huidige Westerse samenleving nog maar één gezinstype kent: het moderne, burgerlijke twee-generatiegezin.

Een theorie die de verburgerlijking van het arbeidersgezin poneert, veronderstelt echter niet alleen dat het gezin thans een "burgerlijk" karakter draagt, maar ook dat zich in het verleden een ontwikkeling heeft voorgedaan van een niet-burgerlijke gezinsvorm (of anders te benoemen samenlevingsvorm) naar een gezinstype dat in toenemende mate burgerlijke trekken aannam. Aan dit *proces* van verburgerlijking van het arbeidersgezin hebben verburgerlijkingstheorieën echter nauwelijks aandacht besteed. Over de eerste, cruciale fase van dit (veronderstelde) proces is opvallend weinig geschreven. Dit artikel beoogt onder meer een antwoord te geven op de vraag in hoeverre ontwikkelingen in het arbeidersgezin nu als "verburgerlijking" zijn te beschouwen. Deze vraag zal overigens pas in de conclusie, tezamen met daarmee verwante problemen, expliciet worden behandeld. Daaraan vooraf gaat een beschrijving van een aantal aspecten van de ontwikkeling van de gezinsverhoudingen in de industriële arbeidersklasse in Nederland gedurende de eerste belangrijke industrialisatiefase, de periode van ongeveer 1880 tot 1918. In het bijzonder zal ik hierbij ingaan op de veranderende positie van vrouwen.

Stedelijk-industriële arbeiders

Zoals Brugmans (4) en anderen hebben aangetoond, kwam de industrialisatie in Nederland later op gang dan in de meeste omringende landen. Pas na 1870 kan men spreken van industrialisering op grote schaal en van het ontstaan van een moderne industriële arbeidersklasse. Deze concentreerde zich voornamelijk in de steden, die een spectaculaire uitbreiding te zien gaven. Zo steeg van 1870 tot 1900 het bevolkingsaantal van de vier grootste steden met 110%, terwijl een industrieel centrum als Enschede zijn bewonersaantal in die tijd zelfs verviervoudigde (5).

In de industriële arbeidersklasse vermengden zich groepen met heel verschillende achtergronden en levensstijlen: voormalige zelfstandige en niet-zelfstandige handwerks- en ambachtslieden; de nakomelingen van het oude, vroeg-kapitalistische stadsproletariaat, die tot voor kort geleefd hadden als losse arbeiders, sjouwers, ongeschoolde fabrieksarbeiders en werkloze bedelenden; en voormalige kleine boeren en landarbeiders, die naar de stad waren getrokken in de hoop op werk in de opkomende industrie.

Hoewel over het gezinsleven van deze groepen weinig bekend is, staat wel vast dat met name een deel van het oude stedelijk proletariaat een van de burgerlijke normen afwijkend, en daardoor veel becommentarieerd gezinspatroon kende (6). Het meest opvallende hierin was de geringe huiselijkheid: het leven speelde zich voor een groot deel af op straat en - voor de mannen - in de kroeg. Daarnaast merkten verschillende waarnemers de dominante positie van de vrouw in het gezin op: vaak was zij kostwinner bij werkloosheid van de man, meestal was zij degene die de strijd tegen armoede en ontbering het best aankon en niet tot volledige apathie verviel. Deze gezinskenmerken van een deel van de stedelijke arbeiders werden noch bij de handwerks- en ambachtslieden, die als "huiselijk" bekend stonden, noch bij de landarbeiders aangetroffen, al verrichtten ook in de laatste groepering vrouwen - in het drukke seizoen - loonarbeid buitenshuis (7).

Recent historisch-demografisch onderzoek heeft aan het licht gebracht dat al in de 17e eeuw de lagere sociaal-economische groeperingen in Nederland zowel in de steden als op het platteland bijna uitsluitend in gezinshuishoudingen leefden (8). Huishoudingen waar slechts twee generaties (ouders met ongehuwde kinderen) samenwoonden, waren regel, hoewel bejaarde ouders op den duur waarschijnlijk vaak bij een van de getrouwde kinderen introkken. In dit opzicht bracht de overgang naar een industriële arbeidersklasse weinig verandering. Proletarisering van grote groepen arbeiders had wel een ander effect. Vanaf ongeveer 1850 nam de leeftijd waarop men ging trouwen geleidelijk af, hetgeen tot uiting kwam in de toename van het percentage gehuwde vrouwen tussen 15 en 45 jaar: in de jaren 1851-55 bedroeg dit nog 40%, in 1881-85 was het gestegen tot 46% en in 1911-15 tot 47% (9). Ook steeg het per-

centage mannen dat op relatief jonge leeftijd (tussen 25 en 29 jaar) trouwde van 34% in 1849 via 45% in 1889 tot 50% in 1920 (10).

Deze trends bleken het sterkst in de industriële centra met een omvangrijke arbeidersbevolking, als ook in streken met een grote landarbeidersklasse. Hofstee schrijft de tendens tot jonger trouwen dan ook hoofdzakelijk op rekening van de arbeiders, en hij verklaart deze uit hun blijvend onzekere positie: uitstel van huwelijk had voor hen geen enkele zin omdat elk uitzicht op verzekerde bestaansmogelijkheden in een latere levensfase ontbrak.

De neiging tot het aangaan van vroege huwelijken lokte van tijdgenoten veelvuldig commentaar uit, vaak negatief, soms begrijpend. De begrijpende commentatoren benadrukten de economische positie van de arbeiders als verklarende factor. Arbeiders bereikten al jong hun maximumloon, waarmee een prikkel tot uitstel van het huwelijk ontbrak (11), en het huwelijk stelde hen in staat meer met het geringe loon te doen door gebruikmaking van de onbetaalde arbeid van hun vrouw (12). De tijdgenoten die de vroege huwelijken niet zo begrijpend tegemoet traden, zagen het probleem niet in economische, maar in "zedelijke" termen: in de sexuele ongeremdheid van de lagere klassen. Wel gaven zij aan vroege huwelijken de voorkeur boven het ongehuwd moederschap of het concubinaat, en wat dat betreft hoefden ze niet al te ontevreden te zijn: het percentage onwettig geboren kinderen in verhouding tot de wettig geboren kinderen, mede als gevolg van het vroegere trouwen, gestadig af (13).

Beroepsarbeid van gehuwde vrouwen

Omstreeks het midden van de 19e eeuw was het verrichten van beroepsarbeid door gehuwde vrouwen in de lagere sociale lagen geen ongewone zaak. Meestal bedoeld als bijverdienste, werd het inkomen van de vrouw bij ziekte of werkloosheid van de man de voornaamste bron van inkomsten van het gezin. Voor een deel betrof het hier individuele arbeid buitenshuis, voor een ander deel gezinsarbeid: gezamenlijke arbeid van man, vrouw en vaak ook kinderen. In de vlasverwerking, de veenderijen en de steenbakkerijen was gezinsarbeid normaal, evenals in verschillende huisindustrieën, zoals de kleding- en textielindustrie en de sigarenmakerij. Industrialisatie betekende verplaatsing van een deel van de werkzaamheden in deze sectoren van het gezin naar de fabriek. Voor vrouwen bleef de huisindustrie als arbeidsterrein ten dele bestaan: niet alle verrichtingen werden naar de fabriek verplaatst, en sommige werden zelfs in toenemende mate tot huisindustriële activiteit teruggebracht. Maar over het geheel genomen had industrialisatie toch tot gevolg dat vrouwen die iets wilden verdienen steeds meer waren aangewezen op arbeid buitenshuis.

De keuze tussen al dan niet buitenshuis gaan werken hing zowel af van het loon dat de man inbracht als van het aangeboden werk. De fabrieksmatige produktie met ver doorgevoerde arbeids-

splitsing deed allerlei taken ontstaan die handigheid, vlugheid en netheid vereisten en die daardoor bij uitstek geschikt leken voor vrouwen. Temeer daar zij genoeg namen met lagere lonen dan mannen, steeg de vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten na 1870 in bepaalde bedrijfstakken snel; in andere liep deze echter door de invoering van arbeidsbesparende machines terug. De industrialisering bracht dan ook nauwelijks wijzigingen in het aandeel van de vrouwen in de totale Nederlandse beroepsbevolking: tussen 1859 en 1920 schommelde het percentage rond de 18% (14). Hiervan werkte in 1889 13,6% en in 1899 20,2% in de nijverheid (15); het grootste deel was in huishoudelijke dienst (16). Vanaf 1889, het jaar waarin voor het eerst gegevens beschikbaar komen over het aandeel van de gehuwde vrouwen in de beroepsbevolking, zien we een belangrijke verschuiving optreden in de samenstelling van de vrouwelijke beroepsbevolking in de nijverheid. Het aandeel van de meisjes tussen 12 en 18 jaar en van de ongehuwde vrouwen boven de 18 jaar nam tussen 1889 en 1899 voortdurend toe, terwijl het aandeel van de gehuwde vrouwen in die periode terugliep van 35% tot 25% (17). Dit betekende zowel een absolute als relatieve teruggang, die des te opmerkelijker was gezien het toenemende aantal gehuwde vrouwen. In 1911 was het aantal gehuwde arbeidsters in de nijverheid nog verder teruggelopen: in de huisindustrie en de fabrieken samen telde men er 10 à 15.000 (18), tegen ruim 17.000 in 1899.

De teruggang van het aantal werkende gehuwde vrouwen in de industriële arbeidersklasse staat in rechtstreeks verband met de positie van de vrouwen in hun gezin. Anders dan in de burgerij bestond onder arbeiders misschien niet het idee dat de man de enige kostwinner moest zijn, maar de gedachte dat het huishouden en de zorg voor het gezin tot de taken van de vrouw behoorden, was hier net zo vanzelfsprekend. Zelfs in het midden-19e eeuwse stadsproletariaat, waar werkloosheid van de man en buitenshuis werken van de vrouw veel voorkwamen, was geen sprake van verwisseling van rollen; de vrouw bleef het huishouden doen voor haar werkloze man (18a).

De ontwikkeling in de aard van de beroepsarbeid naar individuele arbeid buitenshuis riep steeds meer het probleem op hoe deze loonarbeid te combineren met zorg voor de huishouding. De lange werktijden in fabrieken lieten de vrouwen weinig tijd voor hun huishouding en de zorg voor hun kinderen, en vervangende hulp was lang niet altijd mogelijk.

De Enquêtes van 1886 en 1890 (19) en de onderzoeken van 1911 naar de toestand van de arbeidende klasse besteedden nogal wat aandacht aan de nadelen van het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen. Artsen, predikanten, priesters en fabrikanten getuigden van de verderfelijke invloed op de gezinnen, waar orde, regelmaat en zindelijkheid ontbraken, zodat mannen het huis ontvluchtten en kinderen zowel fysiek als psychisch verwaarloosd werden. Zo zei de Leidse stadsgeneesheer dat "wanneer de moeder in de fabriek werkt, het met het gezin zoowel zedelijk

als in andere opzichten eenvoudig mis is" (29). Een veelgehoorde klacht was dat fabrieksarbeidsters geen enkel begrip van huishoudelijk werk hadden, dat ze niet konden naaien, breien of verstellen, niet konden koken en niet men geld konden omgaan. Dit werd des te betreurenswaardiger gevonden, omdat hierdoor het huishouden duurder werd. Kleren werden niet zelf gemaakt, maar gekocht, kapotte kleding niet versteld, maar weggegooid. Voedsel werd, meende men, onverstandig ingekocht zonder acht te slaan op voedingswaarde en niet goed bereid, waardoor het smakelijk noch gezond was, met als gevolg dat de man zijn toevlucht zocht tot alcohol. Het loon van de man strekte op deze manier minder ver dan mogelijk was. Het loon van de vrouw woog volgens een aantal getuigen zelfs niet op tegen de financiële schade door verwaarlozing van het huishouden. De in 1911 ondervraagde fabrieksarbeidsters erkenden, dat ze wat minder zuinig leefden dan vrouwen die niet werkten, maar achtten hun verdiensten onmisbaar. In een kwart van de gevallen ontbrak bij hen de man als kostwinner door ziekte of werkloosheid. Bij ruim 40% verdiende de man te weinig om het gezin te onderhouden (21).

De dagelijkse afwezigheid van de vrouw werd bij iets meer dan de helft van de ondervraagden enigszins opgevangen door enige hulp in de huishouding of door uitbesteding van een deel van het huishoudelijk werk. Hulp van familieleden nam daarbij de belangrijkste plaats in. Dertien procent van de ondervraagde arbeidsters had haar moeder of schoonmoeder in huis die het huishouden deed, een kwart had hulp van familie, van burens of van vreemde betaalde krachten voor oppas, eten koken e.d. Opvallend waren in dit opzicht de belangrijke centra van vrouwenarbeid, Twente en Maastricht. Daar verzorgde slechts ongeveer een kwart van de werkende gehuwde vrouwen het huishouden alleen en lag het percentage inwonende ouders ver boven dat van de totale categorie. Hier was ook de houding van de vrouwen zelf tegenover arbeid buitenshuis veel minder negatief; zij verkozen een ruimer leven boven eeuwigdurende geldzorgen, en daarnaast zeiden zij te werken uit gewoonte, behoefte aan omgang met medearbeidsters of tegenzin tegen huishoudelijk werk (22). Verschillende fabrikanten wilden wel enige rekening houden met de huishoudelijke plichten van hun arbeidsters. 's Morgens iets later beginnen, 's zaterdags een uurtje eerder vrij en 's middags een iets langere schafttijd "om de pot te koken" waren gunsten die vrouwen in de gelegenheid moesten stellen hun gezinstaken te vervullen. In 1911 waren dergelijke maatregelen echter nog slechts op ongeveer een kwart van de gehuwde fabrieksarbeidsters van toepassing (23).

De bezorgdheid over de nadelige invloeden van de loonarbeid van gehuwde vrouwen, die het sterkst leefde in confessionele kringen, bracht een discussie op gang over een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen. De Arbeidswet van 1889 had niet tot een dergelijk verbod geleid, maar sommige fabrikanten wachtten niet op wettelijke maatregelen en stelden voor hun bedrijf een verbod in. Gehuwde vrouwen werden niet meer in dienst genomen,

vrouwen die al in dienst waren, werden ofwel bij hun huwelijk, ofwel bij de komst van hun eerste kind ontslagen.

De voornaamste reden voor het werken van gehuwde vrouwen, de lage lonen van hun man, werd door zo'n verbod natuurlijk niet weggenomen. Een van de gevolgen ervan was dan ook een terugkeer naar de huisarbeid. Het onderzoek van 1911 telde ongeveer 5500 gehuwde en gescheiden vrouwen, weduwen en ongehuwde moeders als fabrieksarbeidster. Een onderzoek in datzelfde jaar naar de huisindustrie leverde minstens eenzelfde aantal thuiswerksters op, die alleen werkten of hun thuiswerkende man hielpen. Niet geteld werden evenwel de vrouwen die thuis allerlei niet geregistreerde werkzaamheden voor derden verrichtten zoals wassen en strijken voor anderen, klusjes naaien en verstellen, kostgangers houden e.d.

Voor buitenstaanders was het thuiswerk van gehuwde vrouwen minder afkeurenswaardig dan fabrieksarbeid; de vrouw had dan immers gelegenheid tussen de arbeid door huishoudelijk werk te doen en voor haar kinderen te zorgen. De vrouwen zelf dachten daar soms anders over. Afgezien van het feit dat de verdiensten der thuiswerksters schrikbarend laag waren en de vrouwen daarom bijzonder lange dagen moesten maken, moest het werk in de meeste gevallen in de huiskamer annex keuken en slaapkamer gedaan worden, zodat aan de behoefte aan een enigszins gezellige huiskamer niet voldaan kon worden. Daar kwam bij dat veel van het werk vuil en stoffig was: wolpluizen, tabak strippen, zakken plakken, erwten en bonen lezen, kleding en zakken naaien maakten het schoon houden van de woning tot een zware opgave. De "betere verzorging" van de kinderen kwam vaak neer op rustig houden en vroegtijdige inschakeling in het werk. "Een vrouw zat onder het sigarenmaken voortdurend met de voet een wleg in beweging te houden. Zij vertelde, dat het voor de verdienste zo schadelijk was, als het kind wakker werd en haar belette te werken, daarom bracht ze het soms kunstmatig in slaap", rapporteerde een onderzoeker (24). Natuurlijk waren er ook thuiswerksters die slechts een gedeelte van de dag werkten en daarnaast tijd voor het gezin overhielden, en onder de goedbetaalde diamantbewerksters kwam het houden van een dienstbode regelmatig voor (25).

Het waren niet alleen leden van de burgerij die bezorgde geluiden over de arbeid van gehuwde vrouwen lieten horen. De vrouwen zelf ondervonden aan den lijve wat het betekende om na een lange vermoeiende werkdag nog allerlei huishoudelijke bezigheden te hebben, om de middagpauze te moeten besteden aan het koken van de maaltijd, om de kinderen 's morgens vroeg verzorgd en wel ergens onder te brengen. Een arbeidster beschrijft haar dag als volgt: "'s morgens vroeg eten koken, de kinderen wassen en aankleden en naar mijn moeder brengen. Om 12 uur eten warmen, huis opruimen. 's Avonds na het werk wassen en verstellen" (26). Verschijnselen als hoofdpijn, zenuwachtigheid en oververmoeidheid kwamen dan ook veelvuldig voor, vooral bij vrouwen die elke hulp moesten missen (27). Hoe klein de arbeiderswoningen ook waren, het huishouden was erg arbeidsintensief.

Door het ontbreken van allerlei hulpmiddelen waren het schoonhouden van het huis, het wassen, drogen en strijken van de kleren en het klaarmaken van het eten tijdrovende bezigheden. Geldgebrek noodzaakte de vrouw bovendien een groot gedeelte van de kleding zelf te maken - het "van oud nieuw maken" was een hele kunst - en de gebruikte kleding tot in het oneindige te verstellen. Daarbij kwam dat de gezinnen doorgaans groot waren en de vrouwen over een groot aantal jaren van hun leven kleine kinderen hadden te verzorgen.

Mannen ondervonden op een andere manier wat het betekende een buitenshuis werkende vrouw te hebben. Voor hen was het een aanslag op hun rust en ontspanning. "Wanneer de man 's avonds thuiskomt en het huishouden moet nog gedaan worden, dan kan ik mij begrijpen, dat hij de deur uitloopt" (28) was een alom te beluisteren opinie.

Verbod van arbeid van gehuwde vrouwen was dan ook een wens die niet alleen in bepaalde burgerlijke kringen leefde, maar ook in arbeiderskringen, zoals het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond en de confessionele vakbonden. De socialistische partijen keerden zich geruime tijd ondubbelzinnig tegen een dergelijk verbod, omdat dit vrouwen de mogelijkheid tot produktieve arbeid zou ontnemen en daarmee remmend zou werken op de sociale bewustwording en de bondgenootschappelijke strijd voor het socialisme. De socialisten zagen als oplossing voor de dubbele taak van de gehuwde vrouw niet het terugvoeren van de vrouw in haar gezin, maar de overneming van gezinstaken door "de gemeenschap". Zolang dit laatste niet gebeurde, bleef arbeid van de gehuwde vrouw ook voor socialistische arbeiders problematisch, zoals onder meer bleek uit de discussies die hierover in de jaren 1908 tot 1910 in de SDAP gevoerd werden (29). Intellectuelen van burgerlijke afkomst als Van der Goes en Wibaut verwierpen een verbod categorisch, terwijl partijleden afkomstig uit gezinnen van arbeiders en ambachtslieden, zoals Schaper en Spiekman in de richting van een gematigd verbod gingen. Zij waren vóór alles overtuigd van de schadelijkheid van het werken van gehuwde vrouwen voor het hele gezin. "Ik voel, na alles wat ik er in het arbeidersleven van heb gezien de arbeid der gehuwde vrouw voor de arbeidersgezinnen als een vloek, als een oorzaak van velerlei kwaad, dat *boven* en *behalve* het gewone leed der arbeidersklasse nog geleden wordt", schreef Spiekman (30). En Ankersmit concludeerde naar aanleiding van een aantal levensgeschiedenissen van arbeiders: "Het komt uit het eigenst arbeidersleven zelf voort, wanneer arbeiders die hun wording in deze maatschappij en hun toekomst overdacht hebben, meestal niets zo zeer verafschuwen als de loonarbeid der gehuwde vrouw ... " (31). Ook in de houding van veel socialisten tegenover het burgerlijk feminisme speelde dit gevoel. "Wat onze arbeidersvrouwen niet konden verkroppen was de drang dezer dames, ook de gehuwde vrouw *naar de fabriek* te zenden om zelfstandig de kost te verdienen. Zij voelden zich huismoeders en pretendeerden dat zij dan toch ook arbeid leverden voor de kost", schreef Schaper in zijn memoires (32).

Afhankelijkheidsverhouding tussen man en vrouw

Niet alleen de arbeidersvrouwen, maar ook hun mannen zagen wel in dat vrouwen "arbeid leverden voor de kost". De Enquête van 1890 gaf talrijke getuigenissen van arbeiders die het belang van een zindelijk, ordelijk en zuinig gevoerd huishouden voor mensen met lage lonen zoals zij benadrukten, het werk van hun vrouw waardeerden en er niet aan twijfelden dat hiermee een volledige werkdag gemoeid was. Daarbij werd de traditionele taakverdeling tussen man en vrouw als vanzelfsprekend aangenomen. De vrouw had de volle verantwoordelijkheid voor het huishouden en voor het beheer van het huishoudgeld. Mannen bemoeiden zich, ook naar eigen zeggen, niet met die zaken. Zelfs als de vrouw naast de man tot loonarbeid genoodzaakt was, bleef die verantwoordelijkheid ten volle bij haar.

Het belang van huishoudelijk werk voor het "welzijn" van het gezin en de besparingen die dit werk opleverde, verhinderden niet dat de machts- en afhankelijkheidsbalans tussen man en vrouw toch doorsloeg ten gunste van de man. Het feit dat hij het geld binnenbracht en de vrouw voor de uitvoering van haar rol van zijn loon afhankelijk was, gaf hem een overwicht, dat des te sterker was doordat haar rol zo sterk gericht was op de instandhouding van zijn arbeidskracht. In de vervulling van allerlei behoeften kreeg de man voorrang boven vrouw en kinderen. "De behoeftenloosheid van de huisvrouwen in het proletariaat is grenzeloos. Buitensporig daarentegen, schijnen somtijds de eischen van den man en van de kinderen die zelf verdienen" (33). Voor de man was het beste voedsel, een extra stukje spek, een extra portie aardappelen. Voor zijn rust moesten de belangen van de kinderen soms opgeofferd worden: zij werden de straat opgestuurd en soms kunstmatig in slaap gebracht met opiumhoudende middelen. De "buitensporige eischen" van de man betroffen in de eerste plaats zijn ontspanning: drank, tabak en sigaren, waarop hij recht meende te hebben. "Ik moet wat hebben voor tabak en scheren", meende een van de arbeiders in de Enquête van 1890 (34), en een ander: "Voor mijn noodzakelijk gebruik heb ik f 0,75 à f 1,- nodig" (35). Dit recht kon hij waarmaken door niet zijn gehele loon af te dragen, maar een gedeelte voor eigen gebruik te houden. Vooral in de, waarschijnlijk veel voorkomende, gevallen dat de vrouw niet wist hoeveel haar man precies verdiende, was haar afhankelijkheid groot. Maar ook als de man in dit opzicht geen geheimen voor zijn vrouw had en zijn gehele loon afdroeg, werd er op het huishoudbudget een post voor genotmiddelen van de man uitgetrokken. Op bijna alle arbeidersbudgets die vanaf 1889 bekend zijn, staan uitgaven voor drank, tabak en sigaren vermeld (36). En wanneer mannen het grootste deel van hun loon aan alcohol besteedden, bleek eens te meer de afhankelijkheid van de vrouw in haar onvermogen tot doeltreffende negatieve sanctionering van dit gedrag.

Spiekman's uitspraak "dat vrouwen en mannen elkander als volkomen gelijkwaardige krachten in het gezin waarden" (37) was

dan ook op zijn zachtst gezegd optimistisch. Dit moge blijken uit de woorden van Schaper, die een verklaring trachtte te geven voor de afwijzende houding van veel arbeidersvrouwen tegenover de Partij: "(...) ten eerste moest de *vrouw* altijd thuis blijven als er een openbare vergadering was en één der ouders om de kinderen thuis moest blijven. Ten tweede bleven de mannen wel eens lang napraten als de vergadering was afgelopen en bleken ze dan ook niet immer brandschoon van alcohol. En 3e lieten zij liefst de kontributie door de *vrouw* betalen en hielden hun zakgeld voor zich alleen" (38). En elders: "Voor heel snugger gingen toen de vrouwen nog niet door" (39). Ook verschenen er in "De Proletarische Vrouw", het blad van de sociaal-democratische vrouwenclubs, nogal eens klachten van arbeidersvrouwen die van hun man 's avonds geen vergaderingen mochten bezoeken (40).

Concluderend: een ongelijkheidsverhouding tussen mannen en vrouwen bleef in de arbeidersklasse bestaan, ondanks de wederzijdse erkenning van het belang van elkaars werk. Het feit dat de economische rolverdeling vrouwen steeds meer afhankelijk maakte van het loon van hun man, speelde hierbij een voorname rol.

Sexuele relaties

Het "zedelijk peil" van de arbeidersklasse - waaronder vooral hun sexueel gedrag werd verstaan - was gedurende de hele 19e eeuw een bron van aanhoudende bezorgdheid voor de burgerij. De klachten hierover kwamen vooral uit die streken waar de fabrieksmatige produktie het verst was voortgeschreden. Dat jongens en meisjes, mannen en vrouwen in dezelfde ruimten hun werk moesten doen, soms wegens de hitte maar spaarzaam gekleed, moest, zo vreesde men, wel leiden tot onzedelijke handelingen. Klachten over ruw en onzedelijk taalgebruik waren legio. Op fabrikanten werd aandrang uitgeoefend maatregelen te nemen om deze schadelijke gevolgen van fabrieksarbeid tegen te gaan. Verbod op ruwe taal achtte men onmogelijk, ook opzichters gingen zich hier trouwens aan te buiten, maar scheiding der sexen in aparte ruimten werd in veel fabrieken ingevoerd, evenals instelling van verschillende werktijden om contacten tussen de sexen na het werk tegen te gaan. Op andere plaatsen, zoals in textielbedrijven, waar mannen vaak geholpen werden door hun vrouw of dochter, of omgekeerd vrouwen hulp van mannen nodig hadden, waren geen van beide maatregelen mogelijk. Waar vrouwen in afzonderlijke ruimten werkten, werden vrouwelijke opzichters aangesteld; de klachten over onzedelijkheid hadden nogal eens te maken met het gedrag van de opzichters.

Sommige arbeiders deelden de vrees voor het lage zedelijk peil in de fabrieken en zagen fabrieksarbeid in dat opzicht vooral als schadelijk voor meisjes. Op plaatsen waar fabrieksarbeid voor vrouwen en meisjes algemeen was, benadrukten arbeiders de nadelen ervan voor meisjes echter heel wat minder dan op plaatsen waar deze arbeid veel minder wijdverbreid was. Daar heerste

de mening dat fabriekswerk meisjes "niets goeds kon leren" en dat ouders hun dochters alleen in uiterste nood naar de fabriek zouden zenden. "Die het stellen kan, laat zijn kind er niet heen gaan" (41). Arbeiders die de verdiensten van hun dochter minder hard nodig hadden, lieten haar liever "in een dienstje" gaan of winkelmeisje worden (42). Dienstmeisjes keken zelf ook neer op "fabrieksmeiden", die als ruw, onbeschaafd en onbewaakt bekend stonden, en die luid, bijna gillend praatten. Fabrieksmeisjes waren zich dat terdege bewust: "wij staan slecht ter naam" (43). Anderzijds trokken de voordelen van fabrieksarbeid boven huishoudelijke dienst veel meisjes aan: ze verdienden meer en waren 's avonds vrij.

Juist deze vrijheid van de fabrieksjeugd was velen een doorn in het oog. Jongens en meisjes ontmoetten elkaar 's avonds na het werk op straat, slenterden rond in groepen en bevolkten cafés en danshuizen, hetgeen aanleiding gaf tot klachten over dronkenschap en ontucht. De luidruchtigheid op straat gaf de burgerij veel aanstoot: "vreselijk is ook de onzedelijke taal die men overal hoort" (44). Een andere aanleiding voor de bezorgdheid over het zedelijk peil van de jongeren was het veelvuldig voorkomen van "gedwongen huwelijken" op jonge leeftijd. De schattingen van de frekwentie hiervan door de getuigen voor de Enquêtecommissies van 1886 en 1890 liepen uiteen van "nogal eens" via "veel" en "minstens de helft" tot zelfs "bijna algemeen". Volgens deze getuigen waren onwettige geboorten evenwel zeldzaam, omdat dit sterk werd afgekeurd, zowel door de arbeiders zelf (45) als door de burgerij. Wanneer de betrokkenen geen huwelijksplannen hadden, werd hiertoe van de zijde van de geestelijkheid, van liefdadige instellingen en van fabrikanten sterke druk uitgeoefend. Onthouding van ondersteuning, ontslag van ongehuwde moeders en soms ontslag van jongens die weigerden te trouwen werden als pressiemiddelen gebruikt (46).

Sommige tegenstanders van een verbod op arbeid van gehuwde vrouwen wezen op het gevaar, dat zo'n verbod het "buitenechtelijk verkeer" in de hand zou werken door uitstel van huwelijken. Maar ook seksueel contact op jeugdige leeftijd dat wel in de banen van een huwelijk werd geleid, probeerde men tegen te gaan, bijv. door het belonen van meisjes die niet binnen 9 maanden na hun huwelijk een kind kregen (47). Het dalen van de huwelijksleeftijd kon door al deze maatregelen echter niet voorkomen worden.

De seksuele omgang tussen jongens en meisjes begon waarschijnlijk op relatief jonge leeftijd. De arts Heijermans meende dat de geslachtsdrift bij arbeiderskinderen al jong tot het bewustzijn doordrong "als gevolg van de ruwe zeden, terwijl de woningtoestanden vroegrijpheid der kinderen in de hand werken" (48). Vaak sliep het hele gezin in één vertrek, waardoor kinderen getuige waren van de seksuele verrichtingen van hun ouders en niet zelden sliepen jongens en meisjes ook na hun kindertijd nog in hetzelfde bed. Sexualiteit was voor arbeiderskinderen veel minder verborgen dan voor kinderen van de burgerij en werd waar-

schijnlijk mede daardoor minder beheerst.

De stijging van het aantal vroege huwelijken ging vermoedelijk gepaard met een afname van het aantal mensen dat in concubinaat leefde. Cijfers hierover zijn niet bekend, maar de afname van het percentage onwettige kinderen is een aanwijzing in deze richting. Toch kwam het concubinaat in de grote steden aan het einde van de 19e eeuw, naar men mag aannemen, betrekkelijk veel voor. Een boekhouder van een van de grootste begrafenisfondsen vertelde voor de Enquête-commissie van 1890: "Men vindt te Amsterdam, waar wij 36.000 leden hebben, vele personen die zonder wettig gehuwd te zijn toch samenleven" (49). Evenals dit fonds stelde het begrafenisfonds van de Sociaal Democratische Bond het concubinaat (na een jaar) gelijk met het wettig huwelijk maar deze gelijkstelling was lang niet algemeen. Bij de samenwonenden zelf bleek soms een gevoel van "niet-behoren" te bestaan, getuige de opmerking van een begrafenisondernemer: "Bij onwettige samenleving wordt de aanzegging (van de dood van een familielid - AdR) dikwijls nagelaten, men weet dan niet wat te zeggen. Heeft men lang onwettig samengewoond, dan worden ze echtgenoten genoemd, maar anders wordt het hoogst zelden gedaan" (50). Dit gevoel werd van verschillende zijden aangewakkerd: "(...) maar van protestantse en katholieke zijde wordt het trouwen die mensen al heel gemakkelijk gemaakt. Te Amsterdam is een Katholieke vereniging, die zorgt voor alles, voor alle papieren, voor het trouwpak, in één woord voor alles om ze maar te laten trouwen" (51). Misschien sprak deze getuige over de armenzorgvereniging St. Vincentius, waar wettiging van concubinaten tot de taken der armbezoekers behoorde. Voor de meeste liefdadigheidsverenigingen was een wettig huwelijk voorwaarde voor ondersteuning (52). En ook de woningopzichters (zie de volgende paragraaf) hadden tot taak het "tegenaan van samenwoning" (53).

Hoewel in de vroege socialistische beweging ideeën over afschaffing van het huwelijk en over "vrije liefde" opgeld deden, zijn deze gedachten in de arbeidersbeweging nooit algemeen aanvaard. Schaper meende zelfs: "Zeker is dat deze bespiegelingen steeds kwaad hebben gedaan bij het gros der ernstige vrouwen van de arbeidersklasse" (54). De Nieuw-Malthusiaanse Bond, die pleitte voor geboorteregeling via gebruik van voorbehoedmiddelen, ondervond meer weerstand dan steun bij de arbeiders. In de kringen der anarchisten kreeg de beweging Rein Leven daarentegen nogal wat aanhang. Deze streefde naar volstreekte beperking van de seksualiteit tot het huwelijk en streed tegen het neo-malthusianisme en andere "perversies" (55).

Voorbehoedmiddelen werden door arbeiders nauwelijks gebruikt. Wel beproefden velen een vorm van geboortebeperving, met name de methode van coïtus interruptus. Daarnaast kwam (illegale) abortus voor, waarvan de omvang echter niet bekend is. Ook probeerde men wel zwangerschappen tegen te gaan door het langdurig zogen van kinderen, een oud middel waarvan het succes betwijfeld moest worden (56).

Bemoeiingen van organisaties met het arbeidersgezin

Huishoudelijk werk - Het rondkomen met het huishoudgeld was in de arbeidersklasse een van de belangrijkste verantwoordelijkheden van de gehuwde vrouw. Haar bekwaamheid hierin bepaalde tot op zekere hoogte het welstandsniveau van het gezin, of zoals Frank van der Goes het ongeveer uitdrukte: goede huisvrouwen zorgen ervoor dat de reproductie van de arbeid tegen lage lonen kan geschieden (57).

Dergelijke overwegingen speelden een rol in de bemoeiingen vanuit de burgerij met het gezinsleven van de arbeiders. Talrijk zijn de klachten over vrouwen die niet kunnen naaien, breien en verstellen en daardoor een duur huishouden voeren. Het oprichten van naaicursussen waar meisjes dit konden leren, werd vanuit verschillende door leden van de burgerij geleide organisaties, zoals de Maatschappij tot Nut van het Algemeen en "Ons Huis", gestimuleerd. Ook op de verplichte fabrieksscholen in Twente ging het naai- en brei-onderwijs voor meisjes een belangrijke plaats innemen.

Een andere klacht betrof de slechte voeding der arbeiders. Gedeeltelijk werd deze geweten aan een totaal gebrek aan kennis van voedingsleer. Kookcursussen, waar meisjes zouden leren een eenvoudige, voedzame arbeidersmaaltijd te bereiden, met weinig hulpmiddelen en voor weinig geld, moesten de voedingswijze helpen verbeteren. In dit onderwijs speelde het Nut een vooraanstaande rol (58), naast Ons Huis, weeshuizen, gemeenten die koken in het herhalingsonderwijs voor meisjes opnamen, en fabrikanten die dergelijke cursussen voor hun arbeidsters organiseerden.

Het bleek echter al spoedig dat de ouders van de meisjes meer zagen in een degelijke beroepsopleiding als kookster dan in een verandering van de eigen eetgewoonten. De kern van het kookonderricht bestond namelijk uit de vervanging van duurder, minder voedzame producten - vooral aardappelen - door goedkopere, meer voedzame, zoals erwten, bonen en rijst. Ook via andere kanalen probeerde men andere voedingsgewoonten (bijv. het eten van het goedkopere paardevlees) ingang te doen vinden. Zo werden boekjes verspreid met eenvoudige recepten en andere lectuur over goede voeding. Verder zagen armbezoekers, die de huishoudens van de bedeelde gezinnen kwamen inspecteren, toe op een "verstandige" inkoop en bereiding van het voedsel (59). Deze pogingen hadden lang niet altijd succes. Zo sloeg de propaganda voor peulvruchten en rijst niet aan, en bleef men de voorkeur geven aan wit brood boven bruin brood. "En de praktijk bewees dan ook steeds, dat, wat bij de grote massa van het volk in den smaak valt niet die voeding is, die de grootste voedingswaarde bevat, als wel die, welke de tong het meest streelt" (60).

Van de kant van artsen kwamen herhaaldelijk klachten over het feit dat vrouwen bij ziekte niet in bed bleven en weigerden zich in een ziekenhuis te laten opnemen, omdat het gezin hun

zorg niet kon missen. Familie en burens waren niet altijd in staat in geval van ziekte of afwezigheid van de huisvrouw het hele huishouden over te nemen. Om in deze problemen te voorzien, werden in verschillende plaatsen in ons land zogenaamde Verenigingen voor Huisverzorging opgericht, die tegen geringe betaling huishoudelijke hulp verleenden als de huisvrouw ziek of afwezig was (61). De aanvragen voor deze hulp overtroffen al spoedig het aanbod. De belangstelling ervoor was zo groot, omdat deze gezinshulpen de verantwoordelijkheden van de vrouw tijdelijk overnamen en het gezin draaiende hielden, zonder de positie van de vrouw in het gezin aan te tasten.

Woongedrag - Na de invoering van de Woningwet in 1902 werden steeds meer speciale arbeiderswoningen in opdracht van woningbouwverenigingen en gemeenten gebouwd. Voor deze nieuwe woningen werden beheerders aangesteld om toezicht op de bewoning uit te oefenen. Veel krotbewoners, voor wie de nieuwe woningen uiteindelijk bestemd waren, waren er aan gewend geraakt te leven in een verwaarloosde omgeving vol vuil en ongedierte. Bij de beheerders van de nieuwe huizen bestond het idee dat deze mensen hun gedrag niet automatisch zouden aanpassen aan hun nieuwe omgeving, maar dat zij een goede bewoning moesten leren. Aan het woongedrag van de huurders werden eisen gesteld, die door advies en controle van woningopzichteressen werden begeleid en afgedwongen (62). De opzichteressen, opgeleid aan de School voor Maatschappelijk Werk, letten op de hygiëne van de woning, op het goede gebruik van de ruimten, zoals scheiding tussen de slaapvertrekken van ouders en kinderen en van kinderen van verschillend geslacht en scheiding tussen huiskamer en keuken, op het regelmatig betalen van de huur en op het gedrag in de naaste omgeving van de woning - openlijke dronkenschap werd niet toegestaan. Ook probeerden de woningopzichteressen de diepgewortelde gewoonte tegen te gaan een tweede woonvertrek tot "pronkkamer" te bestemmen, waar men zijn mooie bezittingen uitstalde en alleen 's zondags of tijdens de feestdagen zat, - hoe "bedroevend eng" de woning ook was (63). De eerste opzichteressen beheerden slechts een klein aantal woningen en bemoeiden zich intensief met de huurders. Bij het stijgen van het levenspeil der arbeiders, toen het woongedrag al was veranderd, veranderde de functie in die van woninginspectrice van een groot aantal woningen.

Deze bemoeiingen met de bewoning der huizen hadden een tweeledig doel: men wilde de duurzaamheid van de woningen verhogen en men wilde het gezinsleven bevorderen, de arbeiders meer aan huis en minder aan de kroeg binden. Ook hier waren het de vrouwen via wie men de arbeidersklasse als geheel meer beschaving trachtte bij te brengen.

Sparen - De pogingen van burgerlijke groeperingen arbeidersgezinnen te civiliseren hadden ook betrekking op de manier waarop het geld besteed werd. Gebrek aan spaarzaamheid was hier de eigenschap die, vond men, bestrijding verdiende. De huisvrouw, die 's zaterdagsavonds pas het loon in handen kreeg, moest daarvan doorgaans eerst de schulden van de afgelopen week

betalen, kon dan de inkopen voor de zondag doen en begon dan vaak 's maandags al weer "op de pof" te kopen. De buurtwinkeltjes waren hierop volledig ingesteld. Men kocht er zijn dagelijkse benodigdheden in kleine hoeveelheden, vaak niet per gewicht, maar per geldeenheid, wat meestal onvoordelig was. Te korten werden in veel gevallen aangevuld via de Bank van Lening. Grotere goederen, zoals kleding en huisraad, werden bijna altijd op afbetaling gekocht en in kleine termijnen afgelost. Zoals uit de Enquête van 1890 bleek, kon men bij extra inkomsten niet altijd aan sparen denken: "neen, als ik eens wat meer heb, is er al van alles nodig; die moet een paar schoentjes hebben, die een hemdje, die een hesje", getuigde een Amsterdamse arbeider (64). En een ander meende: "zo de werkman in de goede weken opzijde moet leggen voor de kwade dagen waarin niet wordt verdiend, dan zou hij zelfs in den gunstigen tijd niet dan droog brood eten" (65). En een schoenmakersgezel verwoordde het aldus: "als ik nu een klusje gedaan heb, zeg ik: ziezo dat gaat in de pan of aan het lijf" (66).

Deze "lichtzinnige" manier van geld uitgeven was een bron van ergernis voor vele burgers, die in grotere spaarzaamheid een garantie tegen nood in tijden van ziekte en werkloosheid zagen. Gebrek aan spaarzaamheid bleek volgens verschillende fabrikanten bijvoorbeeld ook uit de wens van de meeste arbeiders om het aan het eind van het jaar overgebleven geld van de "ziekenbus", waartoe zowel arbeiders als fabrikanten hadden bijgedragen, te verdelen in plaats van te reserveren voor uitkeringen in het volgend jaar. Men probeerde het sparen te bevorderen door de oprichting van spaarbanken, zoals de Nutsspaarbank en de "stui-verspaarbanken" (speciaal voor kleine bedragen), en door bedrijfsspaarregelingen, soms zelfs met gedwongen inhoudingen van het loon. Tegen dit laatste waren de arbeiders sterk gekant. Zo zei een wever: "ik voor mezelf ben spaarzaam genoeg, maar waar ik gedwongen word, kan ik niet sparen; het drukt mij, de vrijheid is mij te lief" (67). En een ander: "de werkman behoeft geen sparen geleerd te worden door de patroon" (68). Wel pleitten arbeiders tijdens de Enquêtes van 1886 en 1890 voor wekelijkse in plaats van veertiendaagse uitbetaling van het loon, zodat een redelijker verdeling van het geld mogelijk was.

Slechts weinigen uit de burgerij gaven blijk van het inzicht dat armoede meer dan zorgeloosheid mensen afhield van sparen. Dat dit het geval was, bleek wel uit de toenemende geneigtheid tot sparen bij hogere lonen. Een vorm van sparen die vrijwel algemeen was, was de verzekering tegen de gevolgen van ziekte en dood in dokters- en begrafenisfondsen. Via het doktersfonds kregen de verzekerden geneeskundige hulp. De begrafenisfondsen, waarvan er in elke grote stad tientallen bestonden, verstrekten bij overlijden een uitkering aan de nabestaanden voor een "fatsoenlijke" begrafenis. De angst voor een vernederende begrafenis "van de armen" was zo groot, dat de contributie aan het begrafenisfonds als een der eerste levensbehoeften werd gezien. Daarbij kwam dat het verlies van uitkeringsrecht bij achter-

stallige contributie een sterke prikkel was het benodigde geld steeds tijdig opzij te leggen.

Ook hier waren vrouwen de eerst verantwoordelijke personen. Ze beslisten bij welke bode men zich verzekerde, voor welk bedrag, hoe de kinderen meeverzekerd werden en ze droegen de wekelijkse contributie af (69).

Pogingen om het gezinsleven van arbeiders te beïnvloeden werden niet alleen vanuit de burgerij ondernomen, maar ook - op een andere manier - vanuit de socialistische beweging. Volgens socialistische theoretici was de uitbuiting van de huisvrouw via de lage gezinslonen een belangrijk kenmerk van het kapitalisme. Zij hoopten en verwachtten dat de komst van de socialistische maatschappij de vernietiging van de huishoudelijke arbeid zou betekenen. Ook binnen de kapitalistische maatschappij zagen sommigen al een tendens tot "vergemeenschappelijking" van allerlei gezinsactiviteiten. Zij wezen, rond de eeuwwisseling, op onderwijsinstellingen, bibliotheken, leeszalen, op bad-, was- en eethuizen. Deze waren weliswaar ingesteld door de burgerij, maar verdienden de instemming van de arbeidersbeweging. "Dat de arbeidersbeweging thans het streven tot verplaatsing van den gezinsarbeid met al haar macht zal ondersteunen, is voor geen twijfel vatbaar", schreef Van der Goes (70).

In werkelijkheid zat in het overnemen van huishoudelijke taken door speciale organisaties weinig schot. Pas in 1918 werd in Amsterdam de eerste Volkswasserij opgericht, na een intensieve campagne voor "de was de deur uit" van allerlei vrouwengroeperingen, onder aanvoering van de Sociaal-Democratische Vrouwenclub. "Een vrouw die het kiesrecht heeft, behoort niet aan de waschtobbe te staan" (71), meende de Amsterdamse wethouder De Miranda, maar hij moest erkennen dat slechts een fractie van de Amsterdamse huisvrouwen gebruik maakte van de wasserij: te hoge kosten, schaamte voor de schamele kleding maar vooral plichtsgevoel als huisvrouw weerhielden hen.

De weerstand van vrouwen zich hun huishoudelijke taken te laten ontnemen was nog duidelijker waar het de bereiding van de maaltijden betrof. Van oudsher hadden liefdadigheidsverenigingen en sommige fabrikanten aan "soepuitdeling" gedaan, een voor de arbeidersvrouwen hoogst vernederende vorm van ondersteuning. In 1886 werd in Amsterdam de Maatschappij voor Volksgaarkeukens opgericht met als doel arbeiders die ver van huis werkten tussen de middag een warme maaltijd te verstrekken. Na een jaar bleek al dat deze instelling, die zichzelf moest bedruipen, niet levensvatbaar was: de belangstelling was te gering. Het zou tot de Eerste Wereldoorlog duren voor er weer pogingen ondernomen werden de voedselbereiding te "socialiseren". De schaarste aan voedsel en energie in die periode maakte een zo zuinig mogelijk gebruik hiervan noodzakelijk; de instelling van centrale keukens waar tegen een lage prijs een voldoende maaltijd verkregen kon worden, moest de dreigende ondervoeding van de arbeidersbevolking tegengaan. In verschillende plaatsen in ons land wer-

den dergelijke keukens opgericht, waaronder twee in Amsterdam, die samen ongeveer 200.000 porties eten per dag konden leveren. Hoewel veel arbeidersvrouwen van de Centrale Keuken gebruik maakten zolang dit strikt nodig was, keerden ze naar hun gezinsgewijze kookgewoonten terug zodra de voedselschaarste enigszins was opgeheven. In 1919 moesten de keukens in Amsterdam wegens gebrek aan belangstelling worden gesloten.

De oorzaken van een over het algemeen afwijzende houding tegenover de Centrale Keukens lag voor een deel in de associatie met liefdadigheid. Hiertoe droeg in Rotterdam het feit bij dat de leiding van de keuken in handen was van de voorzitter van het Burgerlijk Armbestuur. Maar ook in gemeenten waar de Centrale Keuken een gemeentelijke instelling was, zoals in Amsterdam, werd ze als een soort bedeling ervaren. Belangrijker nog was het feit dat de arbeidersvrouwen zich in hun positie bedreigd voelden door wat ze zagen als aantasting van hun gezinstaken. De anarchistische en syndicalistische propaganda tegen de "Centrale Slobberbak" speelde op dergelijke gevoelens in. Zoals de sociaal-democraat De Miranda spijtig opmerkte: "Massale voedselbereiding ontnemt de arbeidsvrouw de eeuwenoude begrippen van taak en plichten, verscheurt het netwerk van burgerlijke ideologie, waarin ze verward is (...) Behalve mischien voor de naaste buurvrouw, beschouwt zij de voeding van het gezin als haar taak, haar bijna niet te volbrengen plicht, welke zij van de gang naar het stadhuis af op zich heeft genomen en welke zij tevens als haar geheim beschouwt" (72).

Met dit gevoel van verantwoordelijkheid hing ook de weerstand tegen de door speciale verenigingen en diverse gemeenten verstrekte kindervoeding samen. Zowel moeders als de kinderen zelf ervoeren eten van de "kindervoeding" als een schande, waaraan ze zo snel mogelijk probeerden te ontkomen.

Wel een succes bleken de badhuizen, zowel die voor kinderen als voor volwassenen. De badhuizen voor kinderen waren in eerste instantie verbonden aan scholen; later werden er kinderbadhuizen opgericht waarvan ook na schooltijd gebruik gemaakt kon worden. Moeders stuurden hun kinderen hier soms niet naar toe uit schaamte over het feit dat ze geen toonbare onderkleding hadden, wat in een badhuis niet verborgen kon blijven. Toch nam het gebruik van de badinrichting na de Eerste Wereldoorlog sterk toe, vooral doordat de deelname per school was georganiseerd.

Alles bijeen kunnen we concluderen dat instellingen die de taken van huisvrouwen moesten overnemen, door deze vrouwen niet of nauwelijks werden geaccepteerd. Zij zagen deze instellingen als bedreigend voor hun functie, hun positie. Een instelling als "Huisverzorging", die ervoor zorgde dat het gezin normaal bleef functioneren, ook bij tijdelijke afwezigheid van de vrouw, kreeg daarentegen een gunstig onthaal. Die verkleinde immers niet de verantwoordelijkheden van de vrouw als huisvrouw, maar onderstreepte juist het belang daarvan.

Conclusie

Het industrialiseringsproces in Nederland na 1870 bracht aanzienlijke verschuivingen in de afhankelijkheidsverhoudingen tussen groepen en individuen met zich mee. Arbeiders werden afhankelijker van een kleiner aantal grote ondernemers, ondernemers werden meer afhankelijk van grotere groepen arbeiders. Deze veranderingen in afhankelijkheidsrelaties lagen ten grondslag aan veranderingen in het arbeidersgezin.

Tot deze veranderingen behoorde een steeds duidelijker arbeidsverdeling tussen man en vrouw, een steeds verder doorgevoerde scheiding van verantwoordelijkheden. De man werd de belangrijkste, vaak de enige kostwinner, voor de vrouw werd de huishouding de voornaamste, vaak de enige taak. Het belang van het loon voor de kwaliteit van het huishoudelijk werk enerzijds, het belang van huishoudelijk werk voor de reële waarde van het loon anderzijds, was steeds meer bepalend voor de aard van de afhankelijkheid tussen man en vrouw. Deze ging minder berusten op gemeenschappelijke arbeid, zoals het geval was bij boeren, bij thuiswerkende ambachtslieden en bij gezinnen die in de huisindustrie of op het land werkten, en meer op sterk gescheiden activiteiten: loonarbeid door mannen, huishoudelijk werk door vrouwen. Deze verschuivingen in afhankelijkheden vergrootte het verantwoordelijkheidsgevoel van vrouwen voor deze, haar enig overgebleven, taak. Dit verantwoordelijkheidsgevoel kon zelfs verder strekken dan het huishoudgeld rechtvaardigde: vrouwen voelden zich vaak tekort schieten als ze met het weinige geld hun verzorgende taken minder goed konden uitvoeren dan ze nodig vonden.

De uitschakeling uit het arbeidsproces vergrootte de afhankelijkheid van de vrouw van haar man, maar maakte haar voor huishoudelijke hulp minder afhankelijk van familieleden en burens: vrouwen die hele dagen thuis waren, konden het huishoudelijk werk af zonder deze hulp. Alleen bij ziekte van de vrouw bleef die afhankelijkheid bestaan, al ging een professionele organisatie als "Huisverzorging" ook deze hulpverlening ten dele overnemen.

Een verklaring voor deze en andere veranderingen in het arbeidersgezin kan, zoals gezegd, gevonden worden in de economische ontwikkeling en de daarmee samenhangende wijzigingen in de verhouding tussen burgerij en arbeidersklasse. De positie van de burgerij aan het eind van de vorige eeuw hing in steeds sterkere mate af van de aanwezigheid van goed gedisciplineerde arbeiders, die de voor fabrieksmatige produktie vereiste eigenschappen bezaten. Het onvermogen van grote groepen arbeiders om tot een voldoende beheersing van eigen gedrag, van impulsen en emoties te komen maakte hen minder geschikt voor industriële arbeid en dreigde op die manier een rem op de verdere expansie van ondernemingen te vormen. Ondernemers en andere leden van de burgerij stelden als bewuste of minder bewuste reactie op deze probleemsituatie allerlei pogingen in het werk om de ar-

beiders tot gedisciplineerd gedrag te brengen. Heel direct en dwingend gebeurde dit door boetes op te laat komen, verbod van dronkenschap op de fabriek, verbod op het traditionele "maandag houden", boetes op wegraken of stukgaan van gereedschap en een strenge controle op het werk.

In dit artikel hebben we een aantal voorbeelden gezien van beïnvloeding van het gedrag der arbeiders via bemoeiingen met het gezinsleven. De pogingen om vrouwen tot betere huisvrouwen te maken via kookonderricht, naai- en breionderwijs en woningtoezicht, de maatregelen om de "zedelijkheid" te verbeteren en de pogingen om de spaarzaamheid te bevorderen waren bedoeld om de arbeiders te wennen aan een ordelijk en regelmatig leven. Men mag aannemen dat het resultaat van deze combinatie van economische en morele dwang aanzienlijk was.

De druk vanuit de burgerij kon des te effectiever zijn, omdat deze inspeelde op neigingen die bij de arbeiders zelf aanwezig waren. Met de verhoging van het levenspeil, hoe gering ook, gingen arbeiders wat hogere eisen stellen aan hun bestaan, en daarmee aan het huishouden, aan het gezinsleven en aan de opvoeding van hun kinderen. Waarschijnlijk oriënteerden ze zich hierbij mede op het gedrag van burgerlijke groeperingen en probeerden ze dit gedrag in bepaalde opzichten na te volgen.

Ook vanuit de arbeidersbeweging is voortdurend geprobeerd de arbeiders tot meer "beschaving" te brengen. Veel belang werd van die zijde gehecht aan het onderwijs aan arbeiderskinderen en het ontwikkelingswerk voor volwassenen. Ook de drankbestrijding werd met grote energie ter hand genomen. De voormannen van de beweging waren zich er terdege van bewust dat het veroveren van macht een goede organisatie noodzakelijk maakte, en dat organisatie en rationele collectieve actie alleen mogelijk waren als mensen tot zelfdiscipline in staat waren. De eerste socialisten zochten de bevordering hiervan echter niet in de versterking van het gezin. Toen evenwel bleek dat de ideeën over de opheffing van het gezin en de socialisering van de gezinstaken bij de arbeiders zelf niet aansloegen, legden de leidende figuren in de SDAP zich tenslotten neer bij de "kleinburgerlijke vooroordelen" (73) tegen vergemeenschappelijking van het huishoudelijk werk en erkenden ze uiteindelijk het gezin als een belangrijk kanaal voor de ontwikkeling en beschaving van de arbeidersklasse. Daarmee verschoof het streven naar vergemeenschappelijking van gezinstaken naar de achtergrond, en werden gemeenschapsvoorzieningen steeds meer beschouwd als aanvulling op en steeds minder als vervanging van huishoudelijke arbeid.

De "beschavende" activiteiten van zowel burgerlijke groepen als van de arbeidersbeweging hadden resultaat. Het ontwikkelingspeil der arbeiders steeg, de organisatiegraad werd groter, het drankgebruik nam af, het percentage onwetige kinderen daalde, de gezinnen werden kleiner, de aandacht en de zorg voor het huishouden en voor de opvoeding van de kinderen namen toe

en de mannen zochten hun vertier minder op straat en in de kroeg en meer in huiselijke kring.

Deze ontwikkelingen kunnen beter in termen van voortschrijdende civilisering - een gelijkmatiger en veelzijdiger wordende beheersing van impulsen en emoties (74) - dan in termen van verburgerlijking worden geïnterpreteerd. De duidelijkste verandering die in de arbeidersgezinnen in de onderzochte periode optrad: de steeds sterker wordende arbeidsdeling tussen man en vrouw kan men slechts in een bepaald opzicht met de term "verburgerlijking" aanduiden. Weliswaar was de scheiding tussen beroepsarbeid en verantwoordelijkheid voor het huishouden in eerdere perioden een specifiek kenmerk van het burgerlijk gezin, maar een ander belangrijk kenmerk van dit gezinstype, de grote betekenis van bezit, ontbrak in de arbeidersgezinnen ten enen male, ook in latere fasen van de ontwikkeling. Alleen hierom al is de term verburgerlijking misleidend. Bovendien suggereert deze term ten onrechte een gelijkblijven van het burgerlijk gezin, waar andere gezinstypen naar toe zouden groeien.

Een feit is wel - we hebben het hierboven opgemerkt - dat vanuit de burgerij veel pogingen zijn aangewend om in de arbeidersgezinnen eenzelfde arbeidsverdeling tussen de sexen te bewerkstelligen als in de burgerlijke gezinnen en de gedragingen van de arbeiders enigermate naar burgerlijk voorbeeld te modelleren. Het is echter evenzeer waar, dat de geneigdheid hiertoe ook afgezien van deze pogingen bij de arbeiders zelf aanwezig was, hetgeen te begrijpen is vanuit de situatie waarin zij verkeerden. Waar het loon geen betaalde huishoudelijke hulp toeliet en waar gemeenschapsvoorzieningen nauwelijks bestonden, betekende het buitenshuis werken van vrouwen verwaarlozing van het huishouden en onvoldoende verzorging van de kinderen, konden de reproductieve behoeften van de man dan maar zeer ten dele vervuld worden en leed de vrouw zowel fysiek als psychisch onder haar dubbele taak. En naarmate het levenspeil steeg, ging men op deze terreinen geleidelijk wat hogere eisen stellen. Van "verburgerlijking" in de zin van directe overname van gedragsmodellen van de burgerij was dus slechts in beperkte mate sprake; met minstens evenveel recht zijn de veranderingen in de arbeidersgezinnen te zien als een aanpassing aan de veranderende materiële situatie.

Verskillende van de hiervoor besproken tendenties zouden wellicht te interpreteren zijn als "gezinsindividualisering": het zich terugtrekken van gehuwde vrouwen uit het arbeidsproces buitenshuis, de eenzijdiger wordende gezinsgerichtheid van deze vrouwen, de toenemende ontspanningskansen van de man in het gezin, de sterker wordende afhankelijkheid van de vrouw van haar man en de verminderende afhankelijkheid van familieleden en bureu. De term "gezinsindividualisering" is echter in tenminste twee opzichten minder gelukkig. Ten eerste kan deze term een onjuist beeld oproepen van het gezinsleven in vroegere perioden. Ook in de 17e en 18e eeuw kwam het twee-generatiegezin in de lagere sociaal-economische groepen al meer voor dan

de familiehuishoudingen waarin meer dan twee generaties samenleefden. In de tweede plaats houdt de term geen rekening met het voortbestaan van intensieve sociale relaties met verwanten en buren, op basis van veelvuldige ontmoetingen in dezelfde woonbuurt en gemeenschappelijke problemen en interesses. Deze relaties werden geleidelijk minder gekenmerkt door concrete hulpverlening en meer door niet-materiële steun- en adviesverlening en gezelligheid, maar werden daarmee niet onbelangrijk. Een aantal studies uit de vijftiger en zestiger jaren van deze eeuw wijst op het bestaan van vrij hechte familie- en burenerelaties in sommige arbeiderswijken, en men mag aannemen dat deze in vroegere perioden nog sterker waren (75).

Concluderend: De termen "verburgerlijking" en "gezinsindividualisering" wijzen weliswaar op bepaalde aspecten van de ontwikkeling van arbeidersgezinnen in Nederland gedurende de eerste belangrijke industrialisatiefase, maar schieten tekort om die ontwikkeling in haar geheel te karakteriseren. Beide begrippen suggereren veranderingen die zich feitelijk niet hebben voorgedaan, terwijl belangrijke onderdelen van de feitelijke ontwikkeling door geen van beide begrippen worden gedekt.

De veranderingen in arbeidersgezinnen - terugdringen van de vrouw uit het produktieproces, verscherpte arbeidsdeling en toenemende wederzijdse afhankelijkheid tussen man en vrouw, civilisering - kunnen ten dele verklaard worden uit de zich in de loop van de economische ontwikkeling wijzigende materiële situatie van deze gezinnen. Tegelijk zijn die veranderingen doelbewust gestimuleerd door zowel burgerlijke als socialistische groeperingen, - manifestatie van de veranderende afhankelijkheidsverhouding tussen burgerij en arbeidersklasse, die wederom heel nauw met de economische ontwikkeling samenhangt. Hoe oppositioneel deze burgerlijke en socialistische groeperingen ook tegenover elkaar stonden, uiteindelijk werkten ze in dezelfde richting: beide droegen bij tot civilisering en versterking van het arbeidersgezin, - tot grotere zelfdiscipline, strengere fatsoensnormen, meer aandacht voor de kinderen en een meer geordend huiselijk leven.

NOTEN

1. Van der Goes, p. 784.
2. Kooy (1957) meende dat ook in het arbeidersgezin veranderingen "tenderen naar burgerlijke opvattingen en verhoudingen" (p. 60); Saal sprak over "(...) deze onmiskenbare tendens tot verwezenlijking van specifiek-burgerlijke gezinsidealen" (p. 237). En in een recent artikel schrijft Bertels, dat de emancipatie van de arbeidersklasse gepaard ging met het overnemen van het burgerlijk gezinspatroon (p. 767). Het begrip "gezinsindividualisering" komen we met name bij Kooy (1967) tegen. Zie voor toelichting en commentaar op dit begrip Beuckens - Vries.
3. Materiaal over het arbeidersgezin omstreeks de eeuwwisseling is schaars, en verspreid over een groot aantal geschriften. In eerste instantie heb

ik gebruik gemaakt van de onderzoeken die in die periode verricht zijn naar de toestand van de arbeidersklasse: de Enquêtes van 1886 en 1890, de onderzoeken naar de huisindustrie en naar de arbeid van vrouwen in fabrieken en winkelbedrijven, onderzoeken naar de woonsituatie, de gezondheidstoestand en de voedingswijze van arbeiders, en de beschikbare arbeidersbudgets. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van memoires en biografische schetsen en natuurlijk van vele secundaire bronnen over het leven van industriearbeiders.

4. Zie Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*.
5. In aantallen betekende dit: Amsterdam van 264694 tot 510853, Rotterdam van 116232 tot 318507, Den Haag van 90277 tot 206022 en Utrecht van 59299 tot 102468. Ontleend aan Vliegen, p. 467.
6. Zie voor een beschrijving van het gezinsleven van de arbeiders rond 1850, J. Giele, *Arbeidersbestaan*, m.n. pp. 57-66.
7. De arbeid van gehuwde vrouwen in de landbouw komt in de studie van Schiltstra uitvoerig aan de orde.
8. Zie Van der Woude.
9. Hofstee (1954), p. 66.
10. Hofstee (1972), pp. 52-53.
11. De socialistische arts Heijermans (p. 207) meende daarom dat vroege huwelijken onvermijdelijk waren; bovendien stimuleerde volgens hem de benarde woningsituatie de wens het ouderlijk huis zo snel mogelijk te verlaten.
12. Van der Goes noemt dit het belangrijkste motief tot het stabiliseren van de seksuele betrekkingen in een huwelijk.
13. In 1840-44 was dit 5,3%, in 1889 2,9%; Jonkers, p. 50.
14. Wieringa e.a., p. 264. De cijfers zijn onnauwkeurig omdat in verschillende statistieken huisindustriële arbeid en arbeid in het bedrijf van de man onvoldoende zijn meegeteld.
15. Schiltstra, p. 8.
16. In 1899 was 43,7% van de werkende vrouwen in huishoudelijke dienst, zie Van Heek, p. 155.
17. Schiltstra, p. 23. De percentages gehuwde vrouwen zijn genomen van het totale aantal in de nijverheid werkende vrouwen van 18 jaar en ouder. Het absolute aantal gehuwde werkende vrouwen liep terug van 19080 tot 17324; hierbij zijn inbegrepen de vrouwen die in de huisindustrie werkten.
18. Vgl. de onderzoeken naar de toestand in de Huisindustrie en naar de Fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen, beide van 1911.
- 18a. Zie hiervoor Giele, met name p. 62.
19. Voor de Enquêtecommissies van 1886 en 1890 kwamen voor het eerst ook arbeiders zelf aan het woord. Betrekkelijk weinig arbeiders-getuigen boden zich echter aan - angst en wantrouwen speelden daarbij een rol. Aan de betrouwbaarheid van hun uitspraken moet wel enige twijfel gehecht worden; de voor hen intimiderende interviewsituatie was niet bevorderlijk voor openhartigheid.
20. Enquête 1890, Verslag 3e afd., p. 11.
21. Onderzoek Fabrieksarbeid gehuwde vrouw, pp. 131-132, 142-143.
22. Idem, pp. 135-141.
23. Idem, pp. 120-123.
24. Onderzoek Huisindustrie, p. 194.
25. Idem, p. 14.
26. Enquête 1890, 3e afd. dl. 4, p. 236.

27. Onderzoek Fabrieksarbeid gehuwde vrouw, pp. 124-130.
28. Enquête 1890, 3e afd. dl. 4, p. 147.
29. Zie hiervoor de artikelenserie in "De Nieuwe Tijd" en in "De Proletarische Vrouw", waar o.m. L. Heijermans, H. Spiekman en F. Wibaut hun standpunt uiteen zetten.
30. Spiekman, p. 770.
31. Ankersmit, p. 83.
32. Schaper, p. 106.
33. Van der Goes, p. 44.
34. Enquête 1890, 3e afd. dl. 5, p. 165.
35. Idem, dl. 4, p. 328.
36. J.H. Tours was een van de eersten die in 1889 een aantal arbeidersbudgets verzamelde. In 1912 bracht de Sociaal-Democratische Studieclub een rapport uit over 70 arbeidersbudgets en in 1917-1918 werd in Amsterdam een budgetonderzoek gehouden onder 43 arbeiders. De onderzoeken van 1912 en 1917-18 werden gehouden onder merendeels modern-georganiseerde arbeiders, die geregeld genoeg leefden om hun uitgaven gedetailleerd bij te houden. Waarschijnlijk waren het grotendeels meer welgestelde arbeiders.
37. Spiekman, p. 849.
38. Schaper, p. 107.
39. Idem.
40. Outshoorn, p. 39.
41. Enquête 1890, 3e afd. dl. 5, p. 219.
42. Zie *De Arbeid van vrouwen en meisjes in het winkelbedrijf*, p. 48.
43. Enquête 1890, 3e afd. dl. 1, p. 117.
44. Idem, dl. 5, p. 147.
45. "Een onsolied leven wordt nog te zeer gebrandmerkt", meent een arbeider uit Enschede, Enquête 1890, 2e afd. dl. 1, p. 73.
46. In Maastricht werden op een aantal fabrieken ongehuwde moeders ontslagen. In Tilburg, waar überhaupt geen gehuwde vrouwen op fabrieken werden toegelaten, werden huwelijken afgedwongen door dreiging met ontslag van de aanstaande vader.
47. Dit was bv. het geval bij de aardewerkfabriek De Sphinx in Maastricht; gehuwde vrouwen die niet hadden "moeten" trouwen, werden beloond met een luiermannd bij de geboorte van het eerste kind. Zie Onderzoek Fabrieksarbeid gehuwde vrouw, p. 167.
48. Heijermans, p. 204.
49. Enquête 1890, 1e afd. (Fondsenenquête), p. 739.
50. Idem, p. 480.
51. Idem.
52. Zie hiervoor De Vries, p. 155.
53. De Woningwet, p. 223.
54. Schaper, p. 107.
55. Klaver, p. 161.
56. Heijermans, p. 210.
57. Van der Goes, pp. 49-50.
58. Martine Wittop Koning, directrice van de Haagse Kookschool, had een belangrijk aandeel in de organisatie van de kookcursussen van het "Nut". Zij noemde het huishoudonderwijs een belangrijk middel tot verheffing der arbeidersklasse door het vormen van verstandige huisvrouwen.
59. De "moderne" aanpak in de armenzorg, waarbij armbezoekers een regelmatig contact met de bedeelden onderhielden en deze "met raad en daad terzijde stonden", betekende in feite een sterkere controle op het doen

- en laten van de ondersteunden, vgl. De Vries, pp. 236-237.
60. Sajet e.a., p. 11.
  61. Zie C. Kühler, *Huisverzorging in binnen- en buitenland*.
  62. In 1903 werd een Vereniging van Woningopzichteressen opgericht om de eigen belangen te behartigen. In 1930 waren er 111 opzichteressen, waarvan 51 in dienst van woningbouwverenigingen en particulieren en 60 in dienst van gemeenten. Vgl. *De Woningwet* hst. 5 en Hubregtse, *Sociaal Woningbeheer*.
  63. Enquête 1890, Fondsenenquête, p. 99; vgl. ook H. Mercier (z.j.), p. 137.
  64. Enquête 1890, 3e afd. dl. 5, p. 165.
  65. Idem, p. 48.
  66. Idem, dl. 4, p. 79.
  67. Idem, 2e afd. dl. 1, p. 526.
  68. Idem, 3e afd. dl. 5, p. 32.
  69. Zie Enquête 1890, Fondsenenquête.
  70. Van der Goes, p. 101.
  71. De Miranda (1924), pp. 7-8.
  72. De Miranda (1917), p. 288.
  73. De Miranda (1917), p. 189.
  74. Het begrip civilisering is ontleend aan Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*. In dit verband kan erop gewezen worden dat Elias bij zijn verklaring van toenemende civilisering veel betekenis toekent aan de drang van hogere sociale lagen zich te (blijven) onderscheiden van lagere groeperingen, en aan de pogingen van lagere sociale groepen hun gedrag te modelleren naar het voorbeeld van hoger geplaatsten. Beschavingsprocessen die gestimuleerd worden door pogingen van hogere groeperingen lagere groepen in sommige opzichten juist meer gelijk aan zichzelf te maken - een centraal thema in dit artikel - krijgen bij Elias niet veel aandacht. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat Elias zich vooral richt op de Franse adel gedurende ongeveer 1300-1800. De hier genoemde beschavingsactiviteiten van burgerlijke zijde duiden - om in termen van Elias te blijven - op toegenomen interdependentie tussen hogere en lagere sociale lagen (zoals ook aangegeven in de tekst).
  75. In die jaren werd in een aantal steden, met name Amsterdam en Rotterdam, onderzoek gedaan naar het leefpatroon in oude stadswijken. Deze studies - hoewel gering in aantal - wezen alle in de richting van het bestaan van hechte netwerken van familie- en burenerelaties. Zie voor een samenvatting van de onderzoeken J. Simonse, *Belemmerde Kansen*.

LITERATUUR

- J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens*, Amsterdam, z.j.
- *De Arbeid van vrouwen en meisjes in het winkelbedrijf*, Den Haag, 1915.
- "Arbeidersbudgets", in: *Bijdragen van het Statistisch Instituut*, 7e jrg. 1891, pp. 143-180.
- *Arbeidersbudgets*, Rapport eener enquête der Sociaal-Democratische Studieclub, Amsterdam, 1912.
- *Arbeidersbudgets gedurende de crisis*, dl. I, 's-Gravenhage, 1917.
- *Idem*, dl. II, Leiden, 1919.
- K. Bertels, "Gezinsgeschiedenis", in: *Jeugd en Samenleving* 10/11, jrg. 6, okt./nov., 1976.
- M. Beuckens-Vries, *Verschijningsvormen van het gezin*, Amsterdam, 1976.
- E.S. Bienfait, M. Wittop Koning, *Onze volkskeuken*, Amsterdam, 1900.

- N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bern/München, 1969 (1e druk 1939).
- *Enquête 1886*, betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 sept. 1874 en naar de toestand van fabrieken en werkplaatsen.
- *Enquête 1890*, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 jan. 1890, 1e, 2e en 3e afdeling.
- J. Giele, "Arbeidersbestaan", in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976*, Nijmegen, 1976, pp. 21-92.
- F. van der Goes, "Vrome Wenschen", deel I t/m VI, in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 15, 1910, pp. 777-800, 891-901; *De Nieuwe Tijd* jrg. 16, 1911, pp. 42-59, 94-116, 329-353, 437-453.
- F. van Heek, "Sociale ongelijkwaardigheid en verticale mobiliteit in de 20e eeuw", in: *Drift en Koers*, Assen, 1962, pp. 149-179.
- L. Heijermans, *Gezondheidsleer voor arbeiders*, Rotterdam, 1905.
- E.W. Hofstee, "Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw", in: *Akademie-dagen*, Amsterdam, 1954, pp. 59-107.
- E.W. Hofstee, "Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland", in: *Onderzocht en Overdacht*, Rotterdam, 1972, pp. 43-92.
- P.H. Hubregtse, "Sociaal Woningbeheer", in: *Problemen van maatschappelijk werk*, Purmerend, 1949, pp. 302-313.
- E.J. Jonkers, *Beschouwingen over de oorzaken der grote kindersterfte*, Groningen, 1903.
- I. Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider*, Nijmegen, 1974.
- G.A. Kooy, *Het veranderend gezin in Nederland*, Leerdam, 1957.
- G.A. Kooy, *Het modern-Westers gezin*, Hilversum/Antwerpen, 1967.
- C. Kühler, *Huisverzorging in binnen- en buitenland*, Amsterdam, 1908.
- H. Mercier, *Over Arbeiderswoningen*, Haarlem, z.j.
- S.R. de Miranda, "De sociale betekenis van massale voedselbereiding", in: *De Socialistische Gids*, jrg. 2, 1917, pp. 286-301.
- S.R. de Miranda, *De vrouw, de woning en de waschobbe*, Amsterdam, 1924.
- *Onderzoek naar de fabrieksarbeid der gehuwde vrouw in Nederland*, Den Haag 1911.
- *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandse Huisindustrie*, Den Haag, 1911.
- J. Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, Nijmegen, 1973.
- C.D. Saal, *Het boerengezin in Nederland*, Assen, 1958.
- B.H. Sajet, E. Polak, *Eene Voedings-enquête in den mobilisatietijd*, Amsterdam, z.j.
- J.H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd*, deel I, Groningen/Den Haag, 1933.
- W.N. Schiltstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw*, Nijmegen, 1976 (1e druk 1940).
- J. Simonse, *Belemmerde Kansen*, Alphen a/d Rijn, 1974.
- H. Spiekman, "De aanstaande beslissing onze partij inzake de gehuwde fabriekswerksters", in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 13, 1908, pp. 756-772.
- W.H. Vliegen, "De bevolking van Nederland", in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 8, 1903, pp. 464-478.
- C.W. de Vries, *Handboek voor armbezoekers*, Haarlem, 1916.
- F. Wieringa, S. Leydesdorff, J. Outshoorn, "Huis in, huis uit", in: *Levend en Samenleving*, jrg. 5, maart/april, 1975, pp. 248-271.
- M. Wittop Koning, *Huishoudonderwijs*, Amsterdam, 1893.

- *De Woningwet 1902-1929*, Amsterdam, 1930.
- A.M. van der Woude, "Variations in the size and structure of the households in the United Provinces of the Netherlands in the 17th and 18th centuries", in: P.L. Laslett (ed.), *Household and family in past time*, London, 1972, pp. 299-318.